

Arap Harfli Belâgat Kitaplarında İştikâk Sanatı ve Onun Cinasla İlişkisi

Muhittin ELİAÇIK¹

Özet

Belâgat kitapları söz ve mana sanatlarının örneklerle açıklandığı kitaplardır. Bu kitaplarda edebî sanatların birbirinden farklı isim ve tasniflerle verilebildiği görülmektedir. Me'ânî, beyân, bedî' olarak üç bölümden oluşan belâgat kitapları Tanzimat sonrası dönemde mekteplerde belâgat hocaları tarafından ayrı ayrı ders kitabı olarak okutulmaya başlandığından sayılarında epey bir artış görülmüştür. Belâgat kitapları 13.yüzyıl belâgat âlimi Sirâcuddîn-i Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u ile bu kitabın şerh veya özetlerine dayanmış, ama bu kitapta bulunmayan bazı sanatlar da şerh ve özetlerde yer alabilmiştir. Belâgat kitaplarında genellikle bir cinas türü olarak ele alınan *ıştikâk* da bu kitaplarda tecnîs bahsi içinde kısaca açıklanmıştır. *İştikâk*, iki kelimenin mana ve kök harflerindeki uygunluk durumudur. *İştikâka* benzeyen demek olan *şibh-i ıştikâk* ise, iki sözün harflerinin tümünde veya çoğunda birlik bulunmasına rağmen aynı kökten bulunmaması durumudur. *İştikâk*'ın bir cinas türü olarak ele alınması büyük ölçüde *Miftâhu'l-Ulûm*'daki tanımdan dolayı oluşmuştur. Böyle olmakla beraber belâgat kitaplarındaki tanım ve tasnifin asıl kaynağı bu kitabın özeti durumundaki *Telhîsü'l-Miftâh* olmuştur. Arap harfli Osmanlı belâgat kitaplarındaki tarif ve tasniflerin de büyük ölçüde *Telhîsü'l-Miftâh*'a dayanılarak yapıldığı görülmektedir. Bu makalede Arapça temel belâgat kitapları ve Arap harfli Osmanlı belâgat kitapları incelenerek *ıştikâk*'ın açıklamalı tarif ve tasnifi yapılmış ve onun cinasla ilişkisi gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler : İştikâk, cinas, belâgat, tarif, tasnif.

The *Istikak* in Arabic Letter Rhetoric Books and Relation with Cinas

Abstract

Rhetoric books are books that are explained together with examples of words and meaning arts. In these books it is seen that literary arts can be given with different names and classifications. These books, which are composed of three parts as meani, beyan and bedi, have been increased considerably when they were taught separately as textbooks by rhetoric teachers in the schools after Tanzimat. Rhetoric books were based on the commentaries and abstracts of the 13th century teacher of rhetoric Sirâcuddîn-i Sekkâkî with *Miftâhu'l-Ulûm*, but some of the arts not included in this book were also included in the commentaries and summaries. The *istikak* it is explained in the books of rhetoric as a type of pun in the chapter of tecnis. *Istikak* is the condition of accordance of the two words in the meaning and root letters. *Shibh-i Istikak* is the fact that the two words are not the same root even though there are unity in all or most of the letters. Consideration as a kind of pun is due to the definition of *Miftâhu'l-Ulûm* to a great extent. But, the main source of the definition and classification of the books of rhetoric has been *Telhîsü'l-Miftah*, which is the summary of this book. It is seen that the descriptions and classifications of the Ottoman rhetoric books in Arabic letter were made based largely on *Telhîsü'l-Miftah*. In this article, Arabic basic rhetoric books and Ottoman rhetoric books in Arabic have been examined and the relation of description, classification and pun of the *ıştikak* has been shown.

Keywords: *Istikak*, pun, rhetoric, definition, classification.

¹ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, meliacik63@kku.edu.tr.

GİRİŞ

'Muktezâ-yı hâle mutabık söz söyleme' demek olan belâgat ilmi, bir sözü en uygun şekilde karşılıkine anlatma konularını ele almaktadır. Belâgat "Lisanın fesahatine uymak şartıyla bir manayı -sözlerini hâlin gereğine uygun kılarak- çeşitli yollarla söylemek ve kelimelerin ve parçaların uyumunu gözetip kulak ve kalbe hoş gelecek şekilde ifadeyi birleştirme kaideleridir." (M.Rıfat, 1308:11). "Belâgat, konuşmanın açıklıkla birlikte tekellüf, tasannu, muğlaklık ve tevilden uzak olarak hâlin gereğine uygun olmasıdır." (A.Süreyya, 1303:69) şeklinde tarif edilmiştir. Me'ânî, beyân, bedî' olarak üç bölümden oluşan belâgat ilminde edebî sanatlar bedî' bölümünde açıklanmıştır. Belâgat sahasında kaleme alınan eserler genellikle Siracüddin-i Sekkâkî'nin (ö.1228) *Miftahu'l-Ulûm* adlı eseri ile bunun özet veya şerhlerine dayanmıştır. Belâgat kitaplarının en mühim kaynağı Sekkâkî'nin Arapça *Miftahu'l-Ulûm*'u olup, buna Hatib el-Kazvîni (ö.1339) *Telhîsü'l-Miftâh* adlı bir özet yazmıştır. *Miftâhu'l-Ulûm*'da bulunmayan sanatların da yer aldığı *Telhîsü'l-Miftâh*'ın da şerh ve haşiyeleri olup, bunların en mühimmi Sadeddin Teftazânî (ö.1390)'nin *el-Mutavvel*'idir. Osmanlı sahasında belâgat çalışmaları medrese çizgisi ve medrese dışı çizgi olarak iki kolda ilerlemiş, medrese çizgisindeki eserler *Miftâhu'l-Ulûm* ve şerhlerine, daha çok Farsça ve Türkçe örneklerin yer aldığı medrese dışı eserler ise Reşidüddîn Vatvat'ın (ö.1177) *Hadâiku's-sihr fi-dekaiki's-şi'r*'ine dayanmıştır. Batı edebiyatına yöneldiği Tanzimat döneminde ise Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-inşâ*'sı ile birlikte Batı retorik konuları Türk edebiyatına girip ya eski belâgat anlayışı izlenmiş, ya da onunla birlikte Batı retorik kitapları da başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Bu iki uca Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniyye*'si ile Rezaizâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyat*'ı örnek olarak gösterilebilir (Saraç 2004:131-136). *Muhassinât-ı lafziyye ve maneviyye* adı verilen edebî sanatlar belâgat kitaplarında genellikle şahsi tasniflerle verilmiş; mecâzât, isti'âre, teşbih gibi beyan konuları hemen her kitapta yer alırken, *mecâz-ı mürsel* gibi temel bir konu Sürûrî'nin *Bahru'l-Maârif*'i, Müstakimzâde Sadeddin'in *Istilâhât-ı Şi'riyye*'si ve Muallim Naci'nin *Istilâhât-ı Edebiyye*'sinde yer almamıştır (Saraç, 2004: 136). *Tenâsüb, tevcih, tecâhül-i ârif, tezâd, tevriye* gibi sanatlar ise farklı adlarla açıklanmıştır. Belâgat kitaplarında bir cinas türü olarak ele alınıp açıklanan sanatlardan birisi de *iştikâktir*.

Çalışmanın Önemi

İştikak sanatı, günümüzün 'Edebiyat Bilgi ve Teorileri' adı verilen kitaplarında ve ders müfredatlarında müstakil bir söz sanatı olarak geçer. Oysa bu sanat, Arap harfli belâgat kitaplarının hemen hepsinde bir cinas türü olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla, cinasın türlerinden birisi olarak açıklanmış olan bu sanat bu kitaplarda müstakil bir başlık altında ele alınmamıştır. Çünkü bu kitaplara göre o, bir cinas türüdür ve ancak cinas veya tecnis başlığı altındaki konularda bulunabilir. Durum bu olduğu için, bu sanatın tarif ve tasnifinin Arap harfli belâgat kitaplarından hareketle analitik biçimde incelenip mukayeseli şekilde ortaya konulması çok önemlidir. Öte yandan ancak eski cinas anlayışı ile düşünüldüğünde iştikakın bir cinas türü olduğu anlaşılabilir. Bu çalışmanın bu yönden de ayrı bir önemi vardır.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, Arapça veya Türkçe önde gelen Arap harfli belâgat kitaplarında iştikak sanatı hakkındaki tarif ve tasnifleri ortaya koymaktır. Latin harfleriyle yazılan ve Batılı retorik anlayışı benimseyen Türkçe belâgat kitapları, çoğunlukla bu kitaplara dayandığı için onlara bu çalışmada yer verilmemiş ve onlar ayrı bir çalışmanın

konusu olarak düşünülmüştür. Bu makalede iştikak, temel Arapça belâgat kitapları ve bu kitapları izleyen Arap harfli Osmanlı belâgat kitapları incelenerek mukayeseli biçimde ortaya konulmuştur. Belâgat kitaplarının ana kaynağı zincirleme olarak *Miftâhu'l-Ulûm*, *Telhîsü'l-Miftâh*, *el-Mutavvel* olduğundan öncelikle bu kitaplar incelenmiş, daha sonra da Osmanlı sahasında büyük ölçüde bu temel kitaplara dayalı olarak kaleme alınan, bir tür ders kitabı mahiyetindeki kitaplar incelenmiştir. *Telhîsü'l-Miftâh* ve *el-Mutavvel*, *Miftâhu'l-Ulûm*'un özet ve şerhi olduğundan üçü birlikte değil, bu sanatın en özlü biçimde açıklandığı *Telhîsü'l-Miftâh* bu çalışmada yer almıştır. Sonuç olarak iştikak sanatı mukayeseli biçimde gözler önüne serilmiştir. Okuyucuya yardımcı olmak için tarif ve tasnifler bir tablo hâlinde topluca gösterilmiştir.

İştikâk

Lügat karşılığı 'yarılmış nesnenin bir parçasını almak' (Asım, 1305:II/936) olan *iştikâk* kelimesi belâgatte 'aynı kökten kelimelerin bir araya getirilmesi' sanatı olarak açıklanmıştır. *İştikâk*, bir kökten başka kelimeler türetmek olup ve köke *müştâkkun minh*, ondan türeyen kelimeye de *müştak/iştikâk* denilmiştir. Arapça kelimelerin hepsinin müştak olduğu veya hiçbirinin müştak olmadığı şeklinde iki uç görüşe karşılık, çoğunluğun görüşü bu kelimelerin kısmen müştak, kısmen câmid olduğu yönündedir. Klasik dilciler iştikâkı fiile has bir hadise olarak görmüş, Basralı dil âlimleri türeyen bütün kelimelerin aslının masdar, Kûfeliler ise mâzi kipinin müzekker üçüncü tekil şahsı olduğunu söylemişlerdir. Üç türlü iştikâk olup, kipleri ayrı, kök harfleriyle sıralanışları aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki iştikak *iştikâku's-sağîr*; aynı harflerden oluşsa da sıralanışları farklı ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki iştikak *iştikâku'l-kebîr* (حمد-مدح); iki kök harfiyle anlamı aynı olan veya harfleri arasında mahreç birliği ya da yakınlığı olan iki kelime arasındaki iştikak da *iştikâku'l-ekber* (هتن-تل) olarak adlandırılmıştır (Kılıç,2001:439-440). Bedî' ilminde *iştikâk* bir cinas türü olarak bilinmiş ve "aynı kökten birkaç kelimeyi bir sözde toplamak" olarak tanımlanmıştır. Mesela, *Ve min şerri hâsidin izâ hased* " (el-Felâk 5) âyetinde *hâsid-hased* arasında *iştikâk cinası* vardır.

Arap Harfli Belâgat Kitaplarında İştikâk Sanatı

Belâgat kitapları genellikle Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'una göre düzenlenmiş olup Osmanlı medreselerinde de genellikle bu kitabın özet, şerh ve haşiyeleri okutulmuştur. Kazvinî *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, Teftazânî *el-Mutavvel*'i, Cürçânî *Hâşiye ale'l-Mutavvel*'i zincirleme olarak bu kitaba bağlı yazmışlardır. Bu kitaplarda *iştikâka* dair birbirine benzer tarif ve tasnifler yapılmış olup, Sekkâkî'nin tarifi Kazvinî'de genişletilmiştir. Bu çalışmamızda incelenen *iştikâk* sanatı, belâgat kitaplarının cinâs/tecnîs bölümlerinde ele alınmıştır. İncelenen on üç kitap: Kazvinî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, Mustafa Sürûrî'nin *Bahru'l-Ma'ârif*'i, İsmail Ankaravî'nin *Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhu'l-Fesâha*'sı, Ahmed Hamdî'nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*'si, Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-İnşâ*'sı, Saîd Paşa'nın *Mîzânü'l-Edeb*'i, Ruscuklu M.Hayri'nin *Belâgat*'i, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmâniyye*'si, Abdurrahman Süreyya'nın *Mîzânü'l-Belâga*'sı, Mehmed Rif'at'ın *Mecâmiü'l-Edeb*'i, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Ta'lim-i Edebiyyât*'ı, Ahmed Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiyye*'si, Muallim Naci'nin *Istîlâhât-ı Edebiyye*'sidir. Bu kitaplarda bir cinas türü olarak ele alınıp açıklanmış olan iştikâk sanatının tarif ve tasnifini aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

Kazvinî, üstadı Sekkâkî'nin tarifini: "Cinâsa iki şey katılır ki, birisi iki lafzın iştikâk ile bir araya gelmesi; ikincisi şibh-i iştikâk ile bir araya gelmesidir." diyerek genişletmiş; Mustafa Sürûrî (ö.1562) ve İsmail-i Ankaravî (ö.1630): "İştikâk, lafzların harflerinin birbirine yakın ve aynı cinsten olmasıdır" diyerek tamamen aynı tarifi yapmışlar; Ahmed Hamdî (ö.1890), Kazvinî'nin tarifine uygun olarak "Cinâsa iki şey eklenir ki, birisi iki lafzın iştikâk yönünden bir olması; ikincisi şibh-i iştikâk yönünden bir olması ki bu da iki lafzdan birindeki harflerin hepsi veya çoğu diğerinde de bulunur, fakat cinâs-ı iştikâkta olduğu gibi kökleri bir olmaz" tarifini vermiş, Süleyman Paşa (ö.1892) da buna uygun olarak: "İştikâk ve şibh-i iştikâk da cinas türlerinden olup, iştikâk asıl manadaki iştikâkla birlikte kök harflerde de iki kelimenin uygunludur. Şibh-i iştikâk ise iki lafzdan birindeki harflerin hepsi veya çoğu diğerinde bulunsun da cinâs-ı iştikâkta olduğu gibi tek bir köke dönememesine denir."tarifiyle onu izlemiş; Said Paşa (ö.1890), "Cinâs-ı iştikâk, iştikâkça olan teşâbühdür." kısa tarifiyle cinâs-ı iştikâk adını ortaya atmış; lafzî sanatları: cinâs, seci, teşdîd, muvâzene, tevriye, reddü'l-acüz ale's-sadr, iştikâk, iktibâs, telmî' şeklinde tasnif eden Ruscuklu Mehmed Hayri iştikâkî kısaca: "Bir maddeden alınan birkaç kelimeyi bir yerde bulundurmaktır" diye tarif etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö.1895) sadece: "San'at-ı iştikak ve şibh-i iştikak da cinasa girer" tarifiyle yetinmesine karşılık Abdurrahman Süreyya (ö.1904) yorumuyla birlikte: "İştikâk, bir maddeden alınan birkaç kelimenin bir araya toplanması olup bu da genellikle cinasın kısımlarından biriyle olur. İştikâk sanatı ya tevriye ya da güzel bir mukayeseyi içermelidir; bu olmayınca sözün süslenmesinde hiçbir güzellik gelmez. Şibh-i iştikâk da nazik bir hayal ve hakîmâne bir mukâyese bulunmadıkça sanattan nasiplenemez." diyerek Cevdet Paşa'nın kısacık tarifine adeta tepki göstermiş; iştikâkî cinâs mülhakâtından sayan Mehmed Rif'at: Kelimelerin mana ve asli harflerdeki uygunluğudur; yani iki kelimenin aslî manalarıyla kök harflerinin birliğidir" tarifini eklemiş; Recâizâde Mahmud Ekrem (ö.1914) tecnîs ve mülhakâtı başlığı altında açıkladığı iştikâk hakkında: "İttihâd-ı iştikâk ve şibh-i iştikâk, tecnîs bölümlerinden olup bir söz içinde çeşitli manalara kullanılan iki sözün iştikak yönünden birlik ve benzerliğinden ibarettir. Türedikleri kökleri bir veya benzer olan kelimelerin bir parçada toplanması tariz, tehekküm, tezat, mukabele gibi ek bir faydaya dayanırsa güzeldir. Yoksa, sırf tasannu için bu kelimeler bir sözde bulundurulursa hükmî ve adi bir lafzî cinas olur. Şibh-i iştikâk sanatı bazen bir hükme delil olarak da yapılır." diyerek Abdurrahman Süreyya'ya benzer bir tarif ve değerlendirme yapmış; Muallim Naci (ö.1893): "İştikâk, asli bir madde ile ondan alınan bir veya daha çok kelimeyi ya da bir asli maddeden alınan iki veya daha çok kelimeyi bir ibarede toplamaktır.(tecemmül-cemâl gibi)" tarifini ortaya koymuş; Ahmed Reşid (ö.1956) ise: "kâbil-makbûl arasında cinâs-ı iştikâk olup, sebebi de, kâbil-makbûl aynı kökten olsa da ayrı ayrı köklere dönen kelimeler kadar zıt manalıdır. Yoksa, Naci Efendi'nin: meşâgil-iştigâl kullanımında cinâs-ı iştikâk bile yoktur." diyerek farklı yaklaşımıyla birlikte Naci'yi eleştirmekten de geri durmamıştır.

Tartışma

İştikakın günümüz belâgat kitaplarında müstakil bir söz sanatı olarak ele alınmasına karşın, Arap harfli eski belâgat kitaplarında ayrı bir sanat olarak değil, cinasın bir türü olarak ele alınıp açıklanması ne ifade etmektedir? Kısaca söylemek gerekirse günümüzün cinas tanımı içinde iştikak sanatının bir cinas türü olmasını anlamak zordur. Bunun için eski cinas anlayışını bilmek gerekir. Arap harfli eski belâgat kitaplarında cinasın tanım ve tasnifi günümüz cinas anlayışından epey farklıdır. Bu kitaplarda iştikâk, cinas/tecnîs bahsinin sonlarında cinâs-ı iştikâk, san'at-ı iştikâk, ittihâd-ı iştikâk gibi adlar altında kısaca açıklanmıştır. Eski cinas anlayışı ayrıntılı olarak bilinmezse bunların birbirinden ayrı sanatlar olduğu da düşünülebilir. Cinâs-ı iştikâk, iştikak cinası demek olup 'tam cinas, basit cinas, birleşik cinas' gibi cinas türlerini hatırlatır. Bir beyitte farklı

anlamlardaki üç ayrı 'yüz' kelimesi arasındaki 'tam cinas'la, 'âlim-ta'lîm' arasındaki iştikak cinası elbette aynı şey değildir. Aslında cinâs-ı iştikâk, eski cinas anlayışında cinas bahsi içinde müstakil bir sanat olarak da görülmüştür. Bugün iştikakın ayrı bir sanat olarak ele alınması da bundan kaynaklanmış olabilir. İştikak birliği demek olan 'ittihâd-ı iştikâk' ise, bir cümlede çeşitli manalarda kullanılan iki sözcüğün iştikakça birlik ve benzerliğinden ibarettir. Görüldüğü üzere iştikâk, iki kelimenin mana ve kök harflerindeki uygunluk durumu olup bu da cinas ile ilgili görülmüştür. Günümüz cinas tanımı ile bunu anlamak zor olup, ancak eski cinas anlayışı ile kavranabilir. Günümüz tanımıyla cinas, söyleniş/yazılışça aynı, anlamca ayrı kelimeler arasındaki benzerlik ise, *iştikak cinasını* bu tanıma göre anlamak doğru değildir. Kısacası, iştikak cinasının da esprisi 'benzerlik' olup, bu ise kök harflerin birliğindeki benzerliktir. Mesela, aynı kökten gelen fârik-mefrûk kelimeleri bir ibarede bulunsa kök harflerinin aynılığından dolayı cinas bulunmaktadır. Burada söylenişçe aynılık, manaca gayrılık değil, kök harflerin birlik ve uygunluğu esas alınmaktadır.

Arap harfli belâgat kitaplarında bir cinas türü olarak açıklanan *iştikak*ın tarif ve tasnifini toplu biçimde aşağıdaki tablodan izlemek mümkündür:

Kazvinî, <i>Telhîsü'l- Miftâh</i>	ve yelhaku bi'l-cinâsi şey'âni ehadihümâ en-yecme'a beyne'l-lafzeyni'l-iştikâki (fe-eqim vecheke li'd-dîni'l-kayyimi) ve's-sânî en-yecme'ahüma'l-müşâbeheti ve hiye mâ-yüşbihu'l-iştikâki (kâle innî le-ameliküm mine'l-kâlîn) (vrk. 48b) <i>Cinâsa iki şey katılır ki, birisi iki lafzın iştikâk ile bir araya gelmesi; ikincisi şibh-i iştikâk ile bir araya gelmesidir.</i>
Mustafa Sürûri: <i>Bahru'l-Ma'ârif</i>	İştikâk: Lafzların harfleri birbirine mütekârib ve mütecânis ola. Kur'ân-ı azîmden ve hadîs-i şerîfden çok vâki' olmuştur Kur'ân-ı mecîdden 've eslemtü maa Süleymâne lillahi rabbi'l-âlemîn' (vrk.11a)
İsmail-i Ankaravî <i>Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhu'l-Fesâha</i>	İştikâk dahi muhassinât-ı lafziyyedendir ve iştikâk oldur ki lafzların hurûfu birbirine mütekârib ve mütecânis ola 've eslemtü maa Süleymâne lillahi rabbi'l-âlemîn' (s.138).
Ahmed Hamdî: <i>Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî</i>	Ve yine cinâsa iki şey lâhuk olur biri lafzeyn iştikâk cihetiyle mücânis olandır bunların müştakkun minhleri müttehid olur buna 'ittihâd-ı iştikâkî' derler (<i>Nâ-râstür sipihr mümâşât eder ise de-Sâf olmaz iddiâ-yı musâfât ederse de</i>). İkincisi şibh-i iştikâk cihetiyle mücânis olandır bu da lafzeynden birinde olan hurûfun cümlesi veya ekserîsi digerinde dahi bulunur fakat cinâs-ı iştikâkda olduğu gibi bunların müştakkun minhleri müttehid olmaz (hâl ve hâlî) gibi. (s.115)
Süleyman Paşa, <i>Mebânî'l-İnşâ</i>	İştikâk ve şibh-i iştikâk dahi sanâyi'-i lafziyyeden olup kezâlik nev'-i tecnûsin mülhakâtındandır. İştikâk diyü asl ma'nâda iştikâk ile berâber asıl olan harflerde de kelimeteynin tevâfukuna derler (<i>Nâ-râstür sipihr mümâşât ederse de-Sâf olmaz iddiâ-yı musâfât ederse de</i>). Şibh-i iştikâk diyü lafzeynden birinde olan hurûfun cümlesi veya ekserîsi digerinde bulunup fakat cinâs-ı iştikâkda olduğu gibi asl-ı vâhide ircâ' olunamamağa derler (hâl ve hâlî) (I/s.343-344)
Sa'îd Paşa, <i>Mizânü'l-Edeb</i>	Cinâs-ı iştikâk: İştikâkça olan teşâbühdür (<i>Murâd ederse müsebbib bir âdemin kârın – Yed-i teşebbüsünü cüstücû eder esbâb</i>) (s.368)
Ruscuklu M.Hayri, <i>Belâgat</i>	Sanâyi'-i lafziyye dokuzdur: Cinâs, sec', teşdîd, muvâzene, tevriye, reddü'l-acüz ale's-sadr, iştikâk, iktibâs, telmî'. İştikâk : Bir mâddeden alınan birkaç kelimeyi bir yerde bulundurmakdır. (<i>Kuş dili söyleyerek böyle kafeslerde şakır - Kim dedi bülbülü bu bâğda olsun şakrak</i>) (s.82)
Ahmed Cevdet Paşa, <i>Belâgat-i Osmâniyye</i>	San'at-ı iştikâk dahi cinâsa mülhakdır kâtib ile mektûb ve kavil ile kâ'il gibi. Şibh-i iştikâk sanatı dahi kezâlik cinâsa mülhakdır hâl ile hâlî lafzları gibi. (s.172)

Abdurrahman Süreyya: <i>Mizânu'l-Belâga</i>	İştikâk: Bir mâddeden me'hûz olan birkaç kelimenin bir araya toplanmasıdır, bu da ekseriyyâ cinâsın aksâmından biriyle ictimâ' eder (<i>Kuş dili söyleyerek böyle kafeslerde şakır - Kim dedi bülbülü bu bâğda olsun şakrak</i>) San'at-ı iştikâk ya tevriye yahud bir nev' mukâyese-i latîfeyi mutazammın olmalıdır; olmayınca tezyîn-i kelâmda hiçbir muhassinâtı dâ'î olamaz. Şibh-i iştikâk (<i>Üftâdelerle gerçi o meh senli benlidir - Benlik ederse de yakışur çifte benlidir</i>) Şibh-i iştikâkda dahi bir hayâl-i nâzik, bir mukâyese-i hakîmâne bulunmadıkça meziyyet-i bedâ'atdan behremend olamaz (s.398-399)
Mehmed Rif'at, <i>Mecâmiü'l-Edeb</i>	Mülhakât-ı Cinâs: Sanâyi'-i lafziyyeden 'kalb, iştikâk, reddü'l-acüz ale's-sadr, aks ve tebdîl' cinâs mülhakâtından sayılabildiklerinden hepsi bu fasla ta'rîf olundu. İştikâk: Ma'nâ ve hurûfât-ı asliyede kelimelerin tevâfukuna derler ya'nî iki kelime ma'nâ-yı aslileriyle ol kelimelerin aslında olan harflerin ittihâdıdır (<i>mikdâr-makdûr, fevâit-mâ-fât, muvakkat-evkât</i>) gibi. (s.317)
Recâizâde Mahmud Ekrem: <i>Ta'lîm-i Edebiyat</i>	İttihâd-ı iştikâk ve şibh-i iştikâk, tecnîs mülhakâtından olup bir söz içinde çeşitli manalara kullanılan iki sözüün iştikak yönünden birlik ve benzerliğinden ibarettir. Müştakkun minhleri müttehid veya müteşâbih olan kelimelerin bir fıkrada cem'i ta'rîz ve tehekküm veya tezâd ve mukâbele gibi bir fâide-i zâide husûlü muatâlaasına mebnî ise memdûh ve makbûldür. Böyle olmayıp da sırf tasannu' için o makûle kelimeler bir sözde bulundurulursa hükmî bir cinâs-ı âdî-i lafzîden ibâret olacağı bi't-tab' bârid ve nazar-ı i'tibârdan sâkit olur. Şibh-i iştikâk san'atı ba'zen bir kazıyyeye burhân sûretinde dahi icrâ olunur. (s.345-347)
Muallim Naci, <i>Istîlâhât-ı Edebiyye</i>	İştikâk: Bir mâdde-i asliyye ile andan me'hûz olan bir veya daha ziyâde kelimeyi yahud bir mâdde-i asliyeden me'hûz olan iki veya daha ziyâde kelimeyi bir ibârede cem' etmektir. "Eylemiş Mevlâ tecemmülden cemâlin bî-niyâz" (s.251)
Ahmed Reşîd: <i>Nazariyyât-ı Edebiyye</i>	'Biz de sûret virelim kendimize kâbil ise - Gidelim ehl-i safâ bezmine makbûl olalım'da cinâs-ı iştikâk görülüyor. Şu sebeble ki kâbil ile makbûl bir asıdan me'hûz olmakla beraber ayrı ayrı asıllara râci' kelimeler kadar zıt manalıdır. Yoksa meselâ Naci Efendinin: <i>Ne sayarsın bana meşâgilini - Öyle şeylerle iştiğâl edemem</i> beytinde cinâs-ı iştikâk bile yoktur. (s.266-267)

Sonuç ve Değerlendirme

Belâgat terimi olarak aynı kökten gelen kelimelerin bir araya getirilmesi sanatı olan iştikâk, belâgat kitaplarında *mülhakât-ı cinâs* başlığı altında bir cinâs/tecnîs türü olarak ele alınıp açıklanmıştır. Bu, incelenen on üç belâgat kitabında da böyle olup, sadece Muallim Naci'nin eserinde müstakil başlık altında açıklanmıştır. Sekkâk'ın tarifini genişleten Kazvinî: *cinâsa iki lafız iştikâk ve şibh-i iştikâk ile bir araya gelerek dahil olur* tarifini yapmış ve bu tarif sonraki belâgat kitaplarında esas alınmıştır. Her ne kadar Muallim Naci bir cinas türü olduğuna değinmeden iştikâkın, bir kökle ondan alınan bir veya daha fazla kelimeyi ya da bir kökten alınan iki veya daha fazla kelimeyi bir ibarede toplamak olduğunu söylemişse de diğer kitaplarda iştikâkın tarif ve tasnifi tamamen cinas konusu içinde yapılmıştır. Kitaplarda iştikâkın adı: *cinâs-ı iştikâk, san'at-ı iştikâk, ittihâd-ı iştikâk* şeklinde verilmekte olup, bir de 'şüpheli iştikâk' ya da 'iştikâk benzeri' anlamında *şibh-i iştikâk* terimi verilmiştir ki bu da, خالى - خال örneğinde olduğu gibi, iki kelimedeki harflerin hepsinin veya çoğunun aynı olmakla beraber aynı kökten bulunamaması durumudur. İştikâk konusunda Abdurrahman Süreyya, Recâizâde Mahmud Ekrem, Ahmed Reşîd gibi yazarlar yorum ve eleştiriler de yaparak iştikâkın tevriye, ta'rîz, tehekküm, tezâd, mukâbele veya güzel bir mukâyeseyi içermesi gerektiğini, bunun olmaması durumunda hiçbir faydanın sağlanamayacağını belirtmişlerdir. İştikâkın bir cinas türü olduğunu anlamak için eski cinas anlayışını iyice bilmek gerekmektedir. İştikâk cinasının esası, kök harflerin birliğindeki benzerliğe dayanmaktadır. Cinâs, aynı cinstenlik/benzerlik olduğuna göre, aynı kökten gelen *âlim-ma'lûm* kelimeleri arasındaki kök harf benzerliği ya da aynılığı

cinası oluşturmaktadır. Ama söylenişçe aynı, manaca farklılık değil, kök harflerin birlik ve uygunluğundaki benzerlik esas alınmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Süreyya (1303), *Mîzânü'l-belâga*, İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa (1307), *Belâgat-i Osmâniyye*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Ahmed Hamdi (1293), *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, İstanbul:Matbaa-i Âmire.
- Ahmed Reşid (1328), *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul.
- Ankaravi, İsmail (1284), *Miftâh-ül-Belâga ve Misbâhu'l-fesâha*. İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Matbaası.
- İbnü'l-Kâmil Mehmed Abdurrahman (1309),(*Tertîb-i cedîd*) *Belâgat-i Osmâniyye*,İstanbul: Kaspar Matbaası.
- Kazvinî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân, *Telhîsü'l-Miftâh*, Milli Kütüphane 01Hk 91/2.
- Kılıç, Hulusi (2001), *İştikâk*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.23.
- Mehmed Rif'at (1308), *Mecâmiü'l-Edeb (3 cilt)*. İstanbul.
- Muallim Naci (1307), *İstîlâhât-ı Edebiyye*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Mütercim Âsım (1305), *el-Okyânûsü'l-Basît fî-Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, İstanbul.
- Recâizâde M. Ekrem (1299), *Ta'lîm-i Edebiyyât*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Ruscuklu Mehmed Hayri (1308), *Belâgat*, İzmir.
- Said Paşa (1305), *Mîzânü'l-Edeb*, İstanbul.
- Saraç, M. A. Y. (2004), Osmanlı Döneminde Belâgat Çalışmaları. *Journal of Turkish Studies*, Harvard University. C. XXVII, s. 311-344
- Saraç, M. A. Y. (2004), Edebî Sanat Terimlerinin Türkçe Karşılıkları Üzerine. *TDED*, C.32. s.131-147.
- Siracüddin Sekkâkî (1987), *Miftâhu'l-Ulûm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Süleyman Paşa (1289), *Mebâni'l-İnşâ II*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası, İstanbul.
- Sürûrî, Mustafa, *Bahru'l-Ma'ârif*, Çorum Hasan Paşa İHK, 19 HK 2114.
- Tahirü'l-Mevlevî (1936), *Edebiyat Lügati*, Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul.